

A Friderikusz című műsor 2013. december 3. és 4-i adásának átirata

Forrás:

<http://www.atv.hu/videok/video-20131204-friderikusz-2013-12-03>

<http://www.atv.hu/videok/video-20131205-friderikusz-2-resz-2013-12-04>

1. rész: 2013. december 3.

Friderikusz Sándor: – [Központosítás és piaci reform](#) címmel jelent meg nemrégiben Kornai János közgazdász, akadémikus, a Harvard Egyetem és a Corvinus Egyetem emeritus professzora válogatott műveinek harmadik kötete. Több mint 700 oldalas könyvről van szó, amelynek van egy elméleti, matematikai modellel is kiegészített része. A könyv első, nagyobbik felének „A magyar tapasztalatok” a címe, és két nagy tanulmány foglalja keretbe. Az első 1957-ben jelent meg, a második 2012-ben. Az első „A gazdasági vezetés túlzott központosítása” címet kapta, ez volt Kornai János kandidátusi disszertációja 1956-ban. A második nagy tanulmány eredetileg a Népszabadság mellékleteként jelent meg tavaly [Központosítás és kapitalista piacgazdaság](#) címmel. Ma este természetesen nem a szocialista tervutasításos rendszer problémáit fogjuk megbeszélni Kornai János professzorral, hanem arra kérem majd, hogy a jelent segítsen értelmezni. De azért az is érdekelne, hogy amikor 1990, a rendszerváltás után elkezdte vizsgálni a szocialista rendszer romjain létrejött intézményrendszer átalakulását, később az egészségügy reformját, gondolta volna-e, hogy 20 év elteltével ismét vissza kell térnie ugyanahhoz a jelenséghez, amellyel az 1957-es könyvében is foglalkozott, azaz az állam túlterjeszkedéséhez?

Kornai János: – Ahogy a viccben szokták mondani: ha tömör, egyszavas választ kér, akkor a válasz az, hogy nem. Nem gondoltam.

– És bővebben?

– A gazdasági vezetés túlzott központosítása című könyv az 1955 körül létező magyar állapotokat írta le. Most már gazdaságtörténetileg megállapítható, hogy ebben az időszakban érte el a centralizáció, a központosítás a legvégletesebb szintet. Ennyire centralizált a gazdaság sosem volt. Utána azonban megindult egy mozgás. A mozgásnak több fontos állomása volt. Az 1956-os forradalom előtt Nagy Imrének már voltak reformjai, amelyek a decentralizálás irányába mutattak. Utána jött 1968, a magyar gazdasági mechanizmus reformja. Ezt további lazulások és a magánszektor megjelenése követte a Kádár-korszak végén. Aztán jött a nagy változás 1989–90 után: a privatizálás, a piacgazdaság megteremtése. Tehát a gazdaság egy meghatározott irányba ment: a centralizációtól a decentralizáció felé, és az állami szektor dominanciájától a magánszektor dominanciája felé. Majd jött 2010, és a gazdaság vett egy U-kanyart. Hogy autós nyelven fejezzem ki magam, még a fékek csikorgását is hallani, amikor az ember hirtelen U-kanyart vesz, s elindul az ellenkező irányba: a decentralizációból vissza a centralizáció fele, a magánszektor dominanciájából vissza az állam növekvő súlya felé.

– Alig telt el nyolc hónap a 2010-es kormányváltás után, és Ön megírta [Számvetés](#) című tanulmányát, amely szintén a Népszabadságban jelent meg. Ebben még elsősorban a demokrácia garanciális intézményeinek a lebontásával foglalkozott. Még nem látott követhető gazdaságpolitikát. Ebben az írásában azt a hihetetlen magabiztosságot konstataálta, amellyel, idézem: „a hatalom hosszú távú megtartására törekszik a kormány, kiépíti a maga

autokratikus rendszerét”. 2012-ben, tavaly viszont már azt írta, hogy „a kormány megpróbálja maga alá gyűrni a magángazdaságot, és annak érrendszerét, a pénzügyi szektort”. Vajon a demokrácia ennyire gyenge Magyarországon, hogy mint kés a vajban, akadálytalanul sikerült az állam uralmát ilyen igen széles körben kiterjeszteni?

– Az elemzésben én abból indulnék ki, hogy a fontosabb, az elsődleges szerepe a politikai szférának volt. Itt nem a gazdaságon belül indultak meg változások, hanem a politikai szférában ment végbe egy radikális változás. Ez tette lehetővé azt, hogy a gazdasági szférában rendkívül megnövekedjék az állam szerepe. S nem egyszerűen csak lehetővé tette, hanem a politikai szféra megteremtette önmaga számára a lehetőségét annak, hogy megnöjön a befolyása.

– *Vagyis erőteljes központosítás zajlott le. Mi a baj a központosítással? Mi a baj azzal a hatalmi piramissal, amely a centralizáció nyomán létrejött a társadalomban?*

– Azzal kezdem, hogy én nem vagyok eleve központosítás-ellenes. A társadalomnak, a gazdaságnak és az emberi életnek számos olyan területe van, ahol szükség van központosításra. Egy hadsereg nem működhet központosítás nélkül. Egy nagyvállalatban is szükség van rá. Ha egyszer van állam – s államra nyilvánvalóan szükség van –, ott is szükség van központosításra. Ezt azért érdemes leszögezni, mert a politikai filozófiában megjelenik az anarchizmus célkitűzésként, tehát egyfajta államellenességgént. Én nem vagyok államellenes. Szerintem államra szükség van, s egy tisztességesen működő állam nem lehet meg központosítás nélkül. Tehát az én álláspontom nem valamiféle végletes vagy egyoldalú központosítás-ellenesség. Az említett 1957-es könyvem is a gazdasági vezetés *túlzott* központosításáról beszélt. De nem arról van szó, hogy van egy kritikus pont: eddig szabad, ezen túl már nem szabad. A kérdés az, hogy *mit* központosítunk, és *hogyan* központosítunk. Tehát nemcsak a mérték a kérdés, hanem az is nagyon fontos, hogy mi az, amit a gazdaságon belül központosítunk, és milyen eszközzel tesszük. Szerintem előbbre jutunk, ha veszünk egy példát. Legyen ez a közoktatás. Az teljesen rendben van, hogy vannak bizonyos keretei annak, mi az, amit a közoktatásnak nyújtania kell, mik az iskolák számára kötelező, államilag előírt korlátok. Ez központi intézkedés. Amennyiben az állam finanszírozza a közoktatás jelentős részét, akkor ez része az állami költségvetésnek, tehát ez szintén központosítás. Szó sincs arról, hogy az államnak ne volna helye a közoktatásban. De micsoda abszurd gondolat az, hogy egyetlen központból irányítsák Magyarország több ezer iskoláját! Bámulom annak a pedagógusnak a bátorságát és önbizalmát, aki elvállalta, hogy egy ilyen vízfej-központnak a vezetője legyen.

– *Mi minden mond ellent annak, hogy egyetlen központból irányított legyen iskolarendszer?*

– Én sokféle központosítást éltem meg, mivel végigéltem és végigtanulmányoztam a szocialista rendszert, amelyben nagyon nagy vízfejek voltak. Ennek alapján is mondhatom: meghökkentő, hogy egyetlen központból közvetlenül nevezzenek ki minden iskolaigazgatót. Ahhoz, hogy egy igazgatónak néhány ezer forintnál magasabb összeget kifizessen, központi engedélyt kell kérni, vagy központi pénzügyi keretet. Ez teljesen abszurd. Miért hoznak központosító intézkedéseket? Az érv az szokott lenni, hogy ezzel párhuzamosságokat szüntetnek meg. Ha a különálló szervezetek között az átfedéseket megszüntetjük, azaz egyesítjük őket, akkor megtakarításra nyílik lehetőség. Mondjuk, minden iskolának van egy külön könyvelője, bérszámfejtője, gazdasági osztálya, anyagellátó csoportja. Ha ezeket egyesítjük, akkor egy csomó ember munkáját meg lehet spórolni.

– *Ez logikusan hangzik.*

– Igen, ez racionális költséghatékonysági érv. Azt hiszem azonban, hogy az igazi motívum nem ez. A központosítás igazi motívumai hatalmi motívumok; keményen kézben tartani egy területet, hogy azt tegye, amit én, a központ vezetője akarok. A központ vezetőjeként pedig én azt teszem, amit a fölöttesem diktál. Itt uralomról, hatalomról van szó. Ez az igazi motívum. Hogy ezzel mi a baj? Lépünk most túl a közoktatás példáján. Olyan érveket mondok, amelyek százévesek, s rendkívül nagy nyomatékkal hangzottak el elsősorban a szocializmusról szóló vitákban, mert abban a korban mindenki a szocializmust tekintette a központosított rendszer megvalósulásának. Ezekben a vitákban a központosítás elleni egyik ellenérv az ösztönzőkről szólt. Azt kell ösztönözni, aki a helyszínen cselekszik, ismeri a viszonyokat, tudja, mi a helyzet. Őt kell ösztönözni, hogy jó irányba vigye a dolgokat. Az ösztönzés és az információ összekapcsolása akkor működik igazán jól, ha decentralizáltan működik a gazdaság. Tehát végső soron a centralizációval kezdetben meg lehet spórolni néhány kiadást, de a dolog dinamikáját tekintve sokkal jobban, hatékonyabban tudnak működni a félig, háromnegyed részig decentralizált rendszerek.

– *Kivéve, ha nem politikai szándék – amire az előbb utalt – bújik meg mögötte. Mert akkor az egy központból irányítás egyértelmű iránymutatást jelent, s a rendszer sokkal inkább kézben tartható.*

– Igen. Ezt kell látni benne. Ezt én sok szempontból ellenzem. Az én szememben rettentő nagy értéke van magának az autonómiának. Még akkor is, ha száz helyi önkormányzat közül tizenöt hibát követ el a döntésében – de mind a száz legalább gondolkodik rajta. A felelőssége tudatában cselekszik ott, helyben. Ott vannak a helyi közigazgatási emberek, ott vannak a tantestületek, ott vannak maguk a szülők, a diákok.

– *Ez nem egy politikafilozófiai kérdés? Hogy azt tekintem-e mérvadónak, hogy én irányíthassam egy központból az egész rendszert, vagy tiszteletben tartom az emberi autonómiát, az öntevékenységet, a szuverenitást. Ez két különböző politikai filozófia.*

– Pontosan erről van szó.

– *De Ön úgy tapasztalja, hogy Magyarországon az emberek többsége meg volna győződve róla, hogy a szuverenitásra, az önállóságra szükség van? Vagy ha a gazdaságot nézzük: a szocialista központosított tervgazdaságot rosszabbnak tartanák, mint a mai piacgazdaságot, legalábbis azt, amit a rendszerváltás után felkínált neki? Nekem az a tapasztalatom, hogy az emberek többsége inkább azt szereti, ha a központból mondják meg neki, mi a direktíva, mihez kell alkalmazkodni.*

– Azt hiszem, hogy a közvélemény-kutatások eléggé alátámasztják azt, amit Ön mond. Volt olyan nemzetközi kutatás, éveken át folytatták, amelyben azt kérdezték: melyik volt jobb, a rendszerváltás előtti vagy a rendszerváltás utáni rendszer. Ezt a kérdést föltették számos poszt-szocialista országban, és mindig Magyarországon volt a legnagyobb azoknak az aránya, akik szerint a régi jobb volt.

– *Nosztalgikusan gondoltak a szocializmusra.*

– Igen, nosztalgikusan gondoltak a szocializmusra. Ennek sok oka van. Például az, hogy a magyar szocializmus vége valahogy elviselhetőbb volt, mint a cseh vagy a román

szocializmus vége. Az emberek szeretnek csak a szépre emlékezni, tehát arra emlékeznek, ami a végén volt. Talán még nem is éltek a rosszabb időkben, csak a korszak végén kezdtek el felnőtt fejjel gondolkodni. Ez lehet az egyik magyarázat. Hozzáteszem, hogy a történelmi memória nem jól működik. Tehát én, akinek ez a szakmája, pontosan tudom, elemzem, leírom és statisztikákkal is bizonyítani tudom, mennyi minden rossz volt akkor, s mennyi minden jó jött azóta, de a memória ennél szelektívebb, s hajlandó a mai bajokat jobban átélni, mint az akkori bajokat. Ha visszagondolok a nyolcvanas évekre és az akkori beszélgetéseimre, az emberek tele voltak panasszal, felháborodással és zúgolódással. Ezek elfelejtődnek. A mai kudarcok kerülnek előtérbe. De hát az a bizonyított tény, hogy ma sokan visszakíváncoznak a szocializmusba, nem jelenti azt, hogy a mai tényleg rosszabb, mint a régi volt, csak azt jelenti, hogy torzít a memória. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy mit szeretnek a magyarok, erről sok vizsgálat folyik. Az ember vigyázzon arra, hogy ne csak a néhány személyes beszélgetéséből vonjon le következtetéseket. Semmiképp sem homogén a magyar társadalom reakciója. Én szeretem visszaidézni Szalai Sándor professzor egyik nagyon találó mondását. Szalai Sándor a szociológia professzora volt, és már 1945 előtt sok-sok évvel szociáldemokrata. Egyszer, 48-ban vagy 49-ben, amikor napirendre került a szociáldemokrata és a kommunista párt egyesítése, megkérdezték tőle, hogy mit gondol erről. Azt mondta, hogy szerinte a szociáldemokrata párt olyan, mint egy bordélyház, a kommunista párt pedig olyan, mint egy kaszárnya. Ha már a kettő közül kell választani, akkor ő szívesebben van bordélyházban, mint kaszárnyában. Erős hasonlat, de valami lényegeset mond el.

– *És hogyan kell alkalmazni ezt az analógiát a mára?*

– Megpróbálom alkalmazni. Van, akinek imponál a katonás élet, az egyszerre menetelés. „Aki nem lép egyszerre, nem kap rétest estére”, azt hiszem, így szól a nóta. Menni a tömeggel, vonulni, elől a zászló a vezérrel. Szeretnek lelkesedni egy vezérért. Ez egy létező tömeghangulat, nem tagadom. Bizonyos történelmi pillanatokban egy egész nemzetet elborít. A másik szemléletről nem azt mondom, hogy a rendetlenséget élvezzi, hanem azt, hogy bekalkulálja. Tudja, hogy a demokrácia mondjuk azzal jár, hogy irtó sokat vitatkoznak. Senki sem tud egyetérteni senkivel, csoportok formálódnak, keresik valahogy a megegyezést, a tárgyalások elnyúlnak. Sokkal lassabb a döntés. De mindenki azt mondja és mondhatja, amit ő maga gondol. Azért küzd, amit ő maga csinál. És a végén megpróbálnak valahogy kiegyezni. Ez kétféle értékrend, kétféle életforma iránti szimpátia. Én megvallom, hogy a másodikat szeretem jobban. Tudom, hogy ennek nagy ára van, költségekkel jár. Mondjuk, szükség van valamilyen kérdés jogi szabályozására. Az egyik esetben hónapokig vitatkoznak. Mindenki elmondja az álláspontját, cikkek jelennek meg, bizottságok jönnek létre, értekezleteket tartanak, s aztán megszületik egy megegyezés. Számos ilyen példát tudok az amerikai tapasztalatomból, hogy nehezen mennek végbe a változtatások. Ehhez képest sokkal gyorsabb az, hogy van, aki dönt, a döntés megszületett, 24 óra múlva a parlament elé kerül, a törvénygyár már el is fogadta, s mindjárt jogszabállyá is emelkedett. Kétségtelen, hogy ez utóbbi működik gyorsabban.

– *Magyarország nem abban a helyzetben van, hogy ez az utóbbi megoldás a jó, mert hatékonyabb? Tehát nem dönthet-e úgy egy kormányzat – úgy döntött egyébként –, hogy az átalakulásnak az tesz jobbat, ha most gyorsan rendezzük a dolgainkat, s majd utána szélesítjük a demokrácia összes lehetőségét? És még csak rafinéria sincs mögötte?*

– A történelem ezt utólag tudja csak megítélni. Természetesen sose fogja tudni utólag teljesen tárgyilagosan megítélni, mert nem játszódik le párhuzamosan Magyarország kétféle történelme. Nem úgy van, hogy az egyik történelem az A-útvonalon haladt, a másik a B-

útvonalon, aztán lehet méricskélteni, hogy melyik a hatékonyabb. De a korábbi történelmi tapasztalatokból azért sok minden kiderült. Ha mondjuk azt a Szovjetuniót, ahol a magyarnál sokkal végletesebben kemény és központosítottabb rendszer volt, összehasonlítjuk ugyanennek a korszaknak a nyugat-európai és észak-amerikai teljesítményével, világos, hogy 30 vagy 40 év alatt a szovjet rendszer súlyosan elmaradt a nyugati rendszer mögött, vagyis a kapitalizmus bizonyult hatékonyabbnak. Volt olyan év, mondjuk az 1929-es válság időszaka, amikor a kapitalizmus rogyadozott, súlyos recesszió volt, tömeges munkanélküliség, a Szovjetunió pedig éppen az 5 éves tervek lelkes korszakában volt. Akkor egy csomó nyugati ember, értelmiségi azt hitte, hogy lám, az a rendszer milyen hatékony, a kapitalizmus bezzeg döglődik. Ha azonban 30 év távlatában nézzük a dolgot, az derül ki, hogy a törvények demokratikus előkészítése és a normálisan működő piacgazdaság a hatékonyabb, nem a kemény kézzel kikényszerített és a társadalom torkán lenyomott rendszer. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy valamit tenni kell, hanem arról, hogy amit teszünk, az jó-e, vagy sem. Nem arról van szó, hogy valamilyen oktatási reformot be kell vezetni, hanem jó reform kell. Nem valamilyen egyetemi reform kell, hanem jó reform. Ha a változtatásokat erőltetett tempóban, rohammunkában gyűrik le, valószínűleg nem jól sikerülnek.

– *Őn a tavalyi tanulmányában 33 példával bizonyította, hogy az államosítási mánia eluralkodása miatt káros. A legkorábbi, nagy horderejű vagyonkiszajátítás, a magánnyugdíjpénztáraké, és a legutóbbiak, a trafikbotrány és a takarékszövetkezetek államosítása, mind arról szólnak, hogy a magántulajdon nincs biztonságban az államtól. Másfelől pedig – az iskoláknál, a tanári autonómiák felszámolásánál Ön is arról beszél – semmiféle szabadság nincs biztonságban az államtól. Miért érzi vagy érezheti úgy egy hatalom, hogy a magántulajdon és a személyes szabadság fenyegetettséget jelent számára?*

– Amikor a tanulmányomat írtam, akkor még csak terv volt a közoktatás államosítása. Azóta megvalósult. Akkor még csak terv volt az egészségügyben a nagyfokú központosítás, az is megvalósult. Azóta egész sor más eset is megtörtént. A sajtó nagyon sokat írt a „trafikmutyiról”. A hangsúlyt a viták a „mutyira” tették, arra, hogy itt korrupció volt, kivételezés stb. Az én idegeimet ennél jobban borzolta maga az a tény, hogy van a kereskedelemnek egy ágazata, ahol a kereskedelem immár nem szabad kereskedelem, hanem az állam dönti el, ki árulhatja az adott terméket és ki nem. Ha a folyamatban véletlenül nem lett volna „mutyi”, én akkor is fel lettem volna háborodva rajta. Miért az állam válogat a potenciális eladók között?

– *Önnek mi erre a megfejtése, miért?*

– Erről örömmel beszélek. Azért, mert a licencek kiosztása is hatalmi eszköz az állam kezében. Én nem használnám itt egymagában sem az *államosítás* szót, sem a *központosítás* szót. Az összefoglaló kifejezés – vagy az összefoglaló jelenség – az, hogy a központi politikai erő minél inkább ki akarja terjeszteni, meg akarja erősíteni az uralmát. Ennek van egy fegyvertára. Nem egyféle eszköze van, ötféle eszköze van. Az egyik eszköz a központosítás. A másik eszköz az állami szektor növelése. A harmadik eszköz az, hogy a közbeszerzéseket kézben tartja, s annak adja, akinek adni akarja. A negyedik eszköz az, hogy bizonyos beruházásokat támogat, s annak adja, akinek akarja. Ráadásul manapság nemcsak egyszerűen az államkincstár pénzét adja oda, hanem az EU pénzét is tulajdonképpen az állam allokalja, osztja el. Ötödikként említem a kimentéseket, azt, hogy az állam dönti el, milyen mértékben segíti ki a bajba jutott vállalatokat, városokat vagy községeket.

– *Ha jól figyeltem, akkor mind az öt eszközzel él a mai magyar állam.*

– Mind az öt eszközzel él. Ez rettentően fontos. Azonkívül a dolgok egy része a jogszabályokban ölt testet, a másik része viszont ennek a gyakorlatnak nem jogszabályban testesül meg, hanem a személyes, függőleges hierarchiákon keresztül. Én ezt bírálom, ugyanakkor magyarázni próbálom, hogy ne egyszerűen az a kép rögzüljön bennünk, hogy központosítás vagy államosítás. Noha mindkettőt erősen hangsúlyozom, szeretném, ha a többi elemmel együtt látnánk. Ami előttünk van, az egy állam-leviatán, egy állam-monstrum, amely százféle szálon telepszik rá a társadalomra, és nyúl bele nagyon mélyen, behatol a pórusaiba.

– *De miért érezheti úgy az állam, hogy a magántulajdon, illetve a személyes szabadság ránézve veszélyt vagy fenyegetettséget jelent?*

– Nem arról van szó, hogy fél, hanem arról, hogy zavarja, ha az ember autonóm, ahelyett, hogy neki engedelmessé válna. Nem fél tőle, hanem uralkodni akar fölötte.

– *De emögött, amit a mai állam művel, lát-e Ön valamiféle koncepciót? Hacsak azt nem, hogy mindenáron függenek tőlem?*

– A hatalom megragadásának a szándéka; ha megragadtuk, éljünk vele, erősítsük, s azt is biztosítsuk, hogy ne vesszen el, hogy lecövekellhessük magunk 10-20 évre. Ez elegendő ahhoz, hogy vörös fonalat adjon az egész folyamat magyarázatához. Ennek a szándéknak az érdekében, ahogy mondani szokták, lehet pragmatistának lenni, ma ezt mondani, holnap az ellenkezőjét. Jogszabályokban is egymásnak ellentmondó rendelkezéseket hozni.

– *Mindent a hatalomért.*

– Én ezt látom a legfontosabbnak. A mozaik nagyon sok kis darabkája beleillik ebbe az értelmezésbe, ebbe az irányba mutat. Ezzel elég sok mindent meg lehet magyarázni, látszólag egymásnak ellentmondó dolgokat is.

– *Ön ebben a tanulmányában egyértelműen állást foglal abban a vitában, hogy demokrácia-e ez még, amiben élünk. És azt mondja: „ez nem demokrácia, ez autokrácia”. Mit jelent ez?*

– Ha magának a szónak a jelentéséről beszélünk, ebben nincs konszenzus a politikatudománnyal foglalkozók körében. Azt tudom elmondani, én hogyan használom a fogalmat. Úgy tudom a legjobban bemutatni, ha magunk elé képzelünk egy skálát, amelynek az egyik végpontján van egy kiteljesedett demokrácia. Nem egy óhaj-demokrácia, hanem a történelmileg létező államformák közül az, amelyet aránylag a legdemokratikusabbnak ismerünk – lehet ez Kanada vagy Svédország, tehát néhány olyan ország, amelyeknél nem sokan vitatkoznának azon, hogy ezek demokratikus országok. A másik végpontján pedig vannak a szörnyű totalitárius rendszerek, a kegyetlen, durva, extrém diktatúrák. A történelmi képződmények közül sok legalábbis közel van ehhez a két végponthoz. Esetleg nem a legeslegvégén, de a szomszédságában. Aztán van egy középmező, amely magában hordja a demokrácia bizonyos elemeit is, meg a diktatúra bizonyos elemeit is, ezeknek valamilyen keveréke, kombinációja. Vannak demokratikus és vannak diktatórikus jegyei is. Ezeket az országokat nevezem autokráciáknak, többes számban. Magyarországot ide sorolom, de hozzá akarom tenni, hogy az eset nem egyedülálló. Magyarország ebben a tekintetben nem egy semmihez sem hasonló hungarikum, hanem egy elég népes családban van.

– *Kivel rokonítaná?*

– Van a történelmi képződményeknek egy osztálya, az autokráciák osztálya, amelynek múltbeli képviselője például a Horthy-rendszer vagy mondjuk a Pilsudski-rendszer. Megjelentek benne a demokrácia tipikus jegyei, mert volt parlament, voltak választások, volt olyan ellenzék, amelynek legalitása volt – ezek nagyon fontos demokratikus elemek –, s volt egy bizonyos mértékig szabad sajtó. De mindegyiknek nagyon komoly korlátai voltak, mindegyiknek voltak diktatórikus, represszív elemei. A mai korból az autokráciák közé sorolom a Putyin-rendszert, Lukasenko rendszerét Fehéroroszországban, továbbá az egykori közép-ázsiai szovjet köztársaságok helyén keletkezett országokat. Felemáság jellemzi őket, se nem az egyik véglet, se nem a másik. És ebbe a kategóriába sorolom a 2013-as Magyarországot is. Én már a 2010-es cikkben azt írtam, hogy megtörténtek azok a lényeges változások, amelyek a demokratikus csoportból átvezették Magyarországot ebbe az autokrata csoportba. A beszélgetésünk elején a gazdaságban végrehajtott U-kanyarról beszéltem. A politikában ez az U-kanyar.

– Mit mond arra a kérdésre, hogy Magyarország jogállam-e még? Ugyanis ez az egész átalakítás, a tulajdon-kisajátítás, a szabadságelvonás minden pontján meg van alapozva jogilag. Erre nagyon vigyáznak. De ez elégséges-e ahhoz, hogy az ember azt mondhassa, Magyarország még mindig jogállam.

– Majdnem minden ilyen típusú kérdésre azt szoktam felelni, s erre szólítok fel mindenkit, hogy ne tessenek az igen–nem leegyszerűsítésére redukálni a válaszokat. Ez félrevezető, mert maga a jogállamiság összetett jelenség, amely – ha csak a legfontosabbakra szorítkozom – 4-5 vonásból tevődik össze. Hadd említsek csak egy párat. Az igazságszolgáltatás függetlensége, vagyis az, hogy mennyire szól bele a végrehajtó hatalom, illetve a végrehajtó hatalom mögött álló politikai erő abba, hogy ki legyen a bíró, milyen ügyeket tárgyaljon, hogyan ítélezzék. Megint nem „igen” vagy „nem” a válasz, ennek fokozatai lehetnek: egyáltalán nem, kicsit, erősen, indirekten, direktén. Sok példát lehet erre fölhozni a mai magyar gyakorlatból, amelyek mind a szelekciót befolyásolják, mind az ítéletalkotást befolyásolják, anélkül, hogy parancsot adnának arra, hogy a bíró mit mondjon.

– Bocsánat, hogy közbevágok: itt vannak a devizahiteles perek. A miniszterelnök azt kérte, hogy legyen ebben jogegységi döntés, s lám, a Kúria elnöke összehívta a grémiumot.

– Sok egyéb is hozzátartozik a jogállamisághoz. A jogállamiság legalapvetőbb fundamentumai közé tartozik a magánszerződés tiszteletben tartása. Annak, hogy van állam, az egyik legfontosabb értelme az, hogy az önkéntes szerződés tiszteletben tartását ki kell kényszeríteni. Ekorül nagy problémák vannak. A jogállami elveket sértik a kivételes törvények. Az, hogy adva van egy jogszabály, aztán van egy kiegészítő jogszabály a kivétel legalizálására. A köznyelv ezeket lexeknek nevezi – lex X, vagy lex Y.

– X vagy Y, aszerint, hogy személyesen kire szabják.

– Törvénybe iktatják, hogy ő a kivétel, noha nem nevesítik. Ez nem fér össze a jogállamisággal. A jogállamisághoz hozzátartozik a törvény tekintélye. Ezt ássa alá, ha a törvények úgy születnek, hogy ma fölmerül egy politikai szükséglet, és holnap már törvénybe is iktatják, mert erre van szüksége a kormánynak. Esetleg nem is csak törvénybe, hanem mindjárt az alkotmányba. Ezzel végletesen degradáljuk a törvény tekintélyét, a törvény körüli glóriát, a törvény tiszteletet parancsoló jellegét. Nem a hatalom urai vannak alárendelve a

törvénynek, hanem a törvény van alárendelve a hatalom urainak. Ha így alakul a helyzet, akkor a jogállam már gyenge, s minél inkább így van ez, annál gyengébb.

– *Megbicsaklott jogállam? Lehet ilyen megengedően fogalmazni?*

– Igen. Legyengült, csak félig-meddig jogállam. De sok szempontból még most is jogállam. Megint tartózkodni szeretnék a végletes megfogalmazástól. Közbeeső jellemzésekre van szükség. Annál is inkább, mert a náci vagy a sztálini rendszerekről is ki lehet jelenteni, hogy – miközben nyoma sem volt bennük a jogállamiságnak – mindenre volt törvényük. A sztálinizmus rendkívül ügyelt rá, hogy ha csak lehet, bíróság ítélje halálra az áldozatot. Ha lehet, az illető még írja is alá a saját vallomását. Ha módja volt rá, nem akarta a saját aláírása nélkül kinyírni az áldozatot. Tehát fokozatai vannak a jogállamiság erejének és gyengeségének. Nem kell kijelenteni, hogy ez jogállam, de azt sem lehet mondani, hogy a jogállamnak már nyoma sincsen. Szerencsénkre még számos erénye érvényesül.

– *Professzor úr, letelt a műsoridőnk, de ha Önnek is megfelel, folytassuk holnap este, mert a témáinknak legfeljebb a feléig jutottunk el.*

– Próbáljuk meg. De mondanék még valamit. Ön látszólag kis kérdéseket tesz fel, s azt várja, hogy én egy perc alatt feleljek rájuk. Pedig ezek rettentő nagy kérdések, és én úgy érzem, túl röviden felelek.

– *Akkor már csak ezért is erre szánjuk a holnap estét.*

2. rész: 2013. december 4.

Friderikusz Sándor: – *Folytatjuk a beszélgetést Kornai János közgazdász professzorral, amelyet tegnap kezdtünk el a Központosítás és piaci reform című új könyvéről, ennek kapcsán az állam társadalmi és gazdasági túlhatalmáról, a hierarchizált rendről, a demokrácia és az autokrácia különbségéről, illetve arról, hogy jogállam-e még a magyar állam. Sokan vonnak ma párhuzamot a korábbi szocialista rendszer és a mai állapotok között. Ön is azt írta, hogy Orbán új rendszere rossz kevercs, ami a szocializmusnak is és a kapitalizmusnak is a rossz vonásait veszi át. Mire gondolt egészen pontosan?*

Kornai János: – Tetszik nekem ez a szó, hogy kevercs.

– *Úgy emlékszem, Ön is használta, nem?*

– Nem. A nyugati közgazdaságtanban gyakran használják a *mixed economy*, kevert gazdaság kifejezést. Tulajdonképpen minden modern gazdaságban legalábbis két képződmény keveredik vagy két képződmény él együtt. Az egyik az állam, a másik az, amit piacnak neveznek. Tehát önmagában abban a tényben, hogy mindkettő jelen van, nincs semmi különleges, ez része a modern gazdaságnak. A kérdés az, hogy ez a keverék, ez a két képződmény egymás mellett hogyan él együtt. Az együttélésnek vannak rossz megvalósulásai, és vannak jók. Először is, ez sohasem súrlódásmentes. Az államnak egy sor

dolog nem tetszik, ami a piacon létrejön, és viszont. Az lenne kívánatos, hogy ahol a piac kudarcot vall, ott a hibát az állam javítsa ki. Ahol a piac tökéletlen, ott korigáljon az állam. Azonban ahol az állam rosszul javítja ki, nem kijavítja, hanem megkettőzi a bajt, az amúgy is hibát elkövető piacot még rosszabbá teszi, akkor egymás ellen dolgoznak.

– *Ezt teszi ma a magyar állam?*

– Ez nagyon gyakori a magyar állam beavatkozásainál. Nagyon sokszor nem a jó komplementer kiegészítést végzi el, hanem rosszul, a helyzetet rontó módon avatkozik be. De ismét szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy ne ilyen túl általános fogalmakban gondolkozzunk, mint „a” piac és „az” állam, hogy ne „a” piac legyen mindenható, „az állam” legyen az ellensúly. Ezt egy politikai szónoklat elviseli, de semmilyen komolyabb elemzéshez nem elegendő. Azt kell megnézni, hogy milyen piacról van szó, mi ennek a piacnak a karakterisztikuma, milyen koordinációs problémák vannak, milyen az az állam, amely beavatkozik, képes-e kijavítani a hibákat. Ezek tehát konkrét kérdések, s nem ilyen nagy, eléggé üres, dörgedelmes, de jól hangzó jelszavak, hogy „nem engedjük a piac szabadosságát, korlátlanágát és önzését!” Mondanék példát arra, hol van e körül zavar. A rezsicsökkentésről például szívesen mondanék pár szót.

– *A rezsicsökkentést ide számítja?*

– Igen. Ide számítom. Tipikusan olyan ügy, amelyen jól be lehet mutatni az állam és a piac viszonyát. Ha én a legközelebbi országgyűlési választáson képviselő szeretnék lenni, akkor igencsak foglalkoznom kellene azzal, hogy amit mondok, az népszerű-e, vagy nem. De nem akarok képviselő lenni, ezért a népszerűséggel nem törődöm. Az a gyanúm, hogy sokak szemében nem lesz népszerű, amit mondok, mégis el akarom mondani. Az árak hatása van a keresletre. Ha egy ár túl alacsony, akkor az pazarlásra ösztönöz, ezért nem szabad az árakat mesterségesen lenyomni.

– *Akkor sem, ha az ár eredetileg nagyon magasan volt tartva?*

– Én azt mondtam, hogy nem szabad mesterségesen lenyomni az árat. A világ 10–20–30 év múlva energiagondokkal fog küzdeni. Nem biztos, de lehet, hogy holnap esetleg leesik a nyersolaj ára, mert Iránnal megegyeznek, amitől két százalékkal lejjebb megy a napi nyersolajár. De én nem a napi ingadozásról beszélek. Hanem arról, hogy 5–10–20 év távlatában óriási energiafogyasztók lépnek be. Gondoljon arra, hogy a gigász országokban – Kína, India – elkezd terjedni az automobilizmus, a villamosság, és óriási energiaigényük lesz. Tehát hosszú távon az energiaárak nem csökkenni, hanem nőni fognak mindenütt, ahol normálisan alakulnak az árak. A fő dolog az, hogy a fogyasztót takarékosagra szoktassák. Az árak ösztönző ereje van a vevőre és az eladóra is. Ha az ár magasabb, akkor a vevő takarékoskodik, az eladónak pedig olyan bevétele keletkezik, amelyből fejlesztheti az ágazatot és növelheti a kínálatot.

– *De ez hogy függ össze azzal, hogy kétszer 10 százalékot a rezsiből vagy az áram árából leenged a kormány, vagy kierőszakolja a csökkentést?*

– Nem ott kell kezdeni a dolgot. Hanem ott, hogy energiatakarékosagra kell ösztönözni a felhasználókat, a háztartásokat, a gyárakat. Az energiatermelőket pedig termelékenység-növekedésre kell ösztönözni. Ez nemcsak ár kérdése. Ez az egész jövedelemképződés

kérdése. Hogy a profitból beruházhassanak, ne az eddigi technológiával dolgozzanak, hanem fejlesszenek.

– *Vagyis ha ilyen súlyosan árat csökkentnek, akkor a fejlesztés elmarad?*

– Általában a profitellenesség populista jelszó, nem tudok mást mondani.

– *Ha Ön indulna a választáson, és politikusként meg akarná nyerni, akkor mi más felé haladna, mint a populizmus felé? Van másik út?*

– A nem-populizmus. Nem kötelező populistának lenni. Nincsen kapitalizmus profit nélkül. A profitra mint ösztönzőre szükség van. Ez a kapitalizmus indítéka, a motívuma. Emellett, makroökonómiaiilag, a profit a beruházások forrása. Egy gazdaság egészének a profitabilitása és a gazdaság egészének a beruházása között nagyon szoros a kapcsolat. Matematikai modellek meg tudják jól világítani, hogy milyen ez a kapcsolat. Az a gondolat, hogy a gazdaságot valamiféle nonprofit működés felé lehet terelni – nem tudok mást mondani –, dilettáns gondolat, nem vehető komolyan. Érdekes módon ezt még a szovjet gazdaságban sem tűzték ki célul. Ott legalább a tankönyv azt írta le, hogy minden vállalatnak nyereséget kell termelnie, ennek még orosz neve is volt. Tehát átterelni egy gazdaságot valamilyen nonprofit mederbe, ez a nem létező harmadik út. A profitból táplálkoznak a beruházások, s beruházások nélkül nincs növekedés, nincs technológiai fejlődés.

– *Újra az Ön korábbi írását idézem: „Még ha van is hasonlóság a bolsevik pártok és a mai kormányzó erők hatalomgyakorlási stílusa között, nyilvánvaló, hogy a Fidesz nem marxista-leninista párt. Nem az a programja, hogy felszámolja a kapitalizmust. Száz szálon kötődik hozzá, élvezni nem is egy nagykapitalista oligarcha és sok kiskapitalista vállalkozó segítségével. Kész a gazdasági és politikai támogatásért cserébe gazdasági és politikai támogatást adni.” Ugyanakkor azt is mondja, hogy a piac védekezik a kormány önkénye ellen. De melyik piac? Mert a hazai mintha nem védekezne, tudomásul veszi, hogy nem a profit, nem a kereslet-kínálat, nem a teljesítmény számít, hanem mintha kizárólag egyetlen dolog, és az nem más, mint a hatalom kegye.*

– Beszéljünk egy kicsit a kapitalizmusról és a kapitalizmus természetéről. Először is külön kell választanunk a szereplőket. Tehát vannak nagy tulajdonosok – gyárok, bankok és egyéb szervezetek tulajdonosai –, továbbá ezeknek a szervezeteknek a vezető tisztségviselői, vállalatvezetők, vezető menedzserek. Ezek személyek, emberek, akiknek a nézetei nagyon sokfélék: van közöttük konzervatív, és van liberális. Van közöttük nacionalista, és van közöttük kozmopolita. Van antiszemita, és van zsidó, vagy olyan, aki elfogadja a zsidókat. Nagyon vegyes a társaság. Tehát nincs, én legalábbis nem tudok egyöntetű profilt rajzolni a személyeknek. Másodsor, van a szervezeteknek – úgy szokták mondani – viselkedése. Itt tehát nem XY vezérigazgató, hanem egy meghatározott vállalat viselkedésével foglalkozunk. Ez is rettentő sokféle: vannak kis-, közép- és nagyvállalatok, egymás mellett léteznek különböző ágazatokba tartozó vállalkozások. Vagyis nem egy egységes valami áll szemben egy adott kormánnyal. Ezt nagyon fontos megérteni. A magyar kapitalizmusnak nincs központi bizottsága, amelyik megmondja, hogy mi, kapitalisták hogyan viszonyulunk a fennálló kormányhoz. Sose volt „világ kapitalistái egyesüljetek”-mozgalom. Nem egyformák, sőt! Mindegyik nagyon is a maga érdekét próbálja képviselni. Ha tíz bank ül egy tárgyalóasztalnál, mindegyik megpróbálja a maga különalkuját megkötni, és a saját bankjának valami extra kedvezményt kicsikarni. Vagyis nincs értelme azt kérdezni, hogyan viszonyul „a” piac vagy „a” kapitalizmus a kormányhoz. A piacnak, a kapitalizmusnak nincs egyöntetű

viselkedése a kormánnyal szemben. Nem homogén, monolit blokk, amelyre azt mondhatom, hogy meghunyászkodik. A kapitalizmus mint rendszer szörnyen szívós. Olyan vonásokat nem akaszthatok rá, mint az elvhűség vagy a szolidaritás. Minden létező kormánnyal megpróbál valahogy kiegyezni, nagyon ronda rendszerekkel is. A kapitalizmus, a kapitalista vállalatok tudomásul veszik, hogy Szingapúrban egy szörnyen elnyomó, nagyon kemény korlátokat szabó rendszer van. Tudtak létezni Dél-Koreában, a legrosszabb politikai diktatúra korszakában is. Tehát ne legyünk meglepve azon, hogy a kapitalizmus alkalmazkodik, különalkukat köt. Ha van is multiellenes retorika, akkor is mindig van egy olyan multi, amelyik meg fog egyezni. Ez nem egy kooperatív társaság, amely összefog, egymással szolidaritást vállal, együtt tiltakozik. Ezt a kérdést csak az emberek teszik föl, hogy ha ekkora nagy terhek vannak a bankokon vagy ekkora nagy adókat csapnak oda a multikhoz, hogyhogy nem lépnek föl ellene, ha már ennyire hatalmasak. Azért nem, mert nem szokásuk, hogy egyöntetűen lépjenek fel.

– *Igen, de a kérdést a kormány aspektusából tettem fel. Az ugyanis állami politika, hogy nem a profit, nem a kereslet-kínálat, nem a teljesítmény számít, hanem kizárólag a hatalom kegye.*

– Tisztázzuk: azt akarja kérdezni tőlem, hogy a vállalat tekinti úgy, hogy ő csak az állam kegyétől függ, vagy az állam hiszi azt magáról, hogy ő a kegyeivel mindent diktálhat?

– *Ez esetben mind a kettő igaz. Még akkor is, ha Ön azt mondja, hogy minden vállalatnak, minden tőkésnek egy kicsit biztos hogy más az érdeke. De ha a jellemző eseteket vagy a tendenciákat nézzük, akkor mégis az a jellemző, hogy az állam a saját kegyétől szereti függővé tenni a kapitalista szereplőket, és fordítva is: a piac is látja, hogy a kegyosztástól nagyon sok minden függ.*

– Most már értem a kérdést. A lényegét mondta ki: nagyon sok minden függ az államtól, de nem minden. Ezt megint ne írjuk le magunknak végletes jelzőkkel. Nem minden függ az állam kegyétől. Azért még továbbra is elég sok minden függ a vevő kegyétől. Hiszen még mindig elég sok minden azon múlik, hogy a vevők megveszik-e az adott cég áruját, vagy átmennek egy másik boltba. Ha Ön autót akar venni, akkor nem az állam kegyétől függ, hogy Mercedest vesz-e vagy Toyotát, vagy Skodát. Hanem egyrészt a saját pénztárcájától függ, meg attól is, hogy melyik márkát tartja a legalkalmasabbnak. Nagyon nagy maradt továbbra is – hála az égnek – a piac szerepe. De valóban sok függ az állam kegyétől. Az állam ebben az egymással versenyző eladó-tömkelegben valakinek kedvezhet, valakinek ronthatja az esélyeit...

– *Vagy éppen elveszi az esélyeket, például a dohányárusítás esetében. Itt az állam önkényétől függök: hiába akarok én dohányt venni ott, ahol előtte is megszoktam, ha egyszer az állam újraosztotta ezt a piacot.*

– Itt most a beszélgetésben egy sajátos szereposztás alakul ki, amit érdemes szóvá tenni. Ha valaki a fülem hallatára végletes kijelentést tesz, akkor bennem belép egy reflex, amely nagyon mélyen rögzült belém. Nem is akarok róla leszokni. Ha valami abban a végletes formában nem igaz, akkor én megpróbálom kijavítani a végletes fogalmazást, és megtalálni a nem végletes, helyes fogalmazást. Ettől viszont az a látszat keletkezhet, mintha én védelmezném az adott jelenséget. Ha most egy egyetemi katedréről magyaráznék, akkor elmondanám azt, amit én gondolok. De most, amikor maga nyilván a provokálás kedvéért kiéleztetted fogalmaz, kénytelen vagyok azt mondani, hogy azért ez nem így van. Igaz, hogy sok ezer trafikosoknak kivették a kenyeret a szájából, és tönkretették esetleg egy életre.

Teljesen egyetértünk, s ha most én nem a kérdésre feleltem volna, hanem szabadon beszélhettem a verseny előnyeiről, akkor zúgolódva tiltakoznék a versenybe való durva beavatkozás ellen. De amikor egy olyan fogalmazást hallok, hogy „*minden az állam kegyétől függ*”, akkor azt kell mondanom, hogy szerencsére nem minden függ az állam kegyétől. Nagyon erős maradt még a piac, nagyon erős még a magántulajdon szerepe. Szó sincs arról, hogy megjelentek volna a vöröskatonák, s minden gyárból kikergetik a tulajdonost. Az állami szektor nőtt, de még – véletlenül kimondtam a szót: *még* – nincsen tömeges konfiskálás. Azt hiszem, ez nincs is benne a tervekben. Korábban ez lezajlott, tehát én tudom, milyen az, amikor egy párt elhatározza, hogy kinyírja a kapitalizmust. A jelenlegi kormányzat bele akar nyúlni, hatalmat akar gyakorolni fölötte, sok ember pedig a maga hasznára akarja használni ezt a gépezetet, meg a családjá, a barátai, a haverjai számára. Ez azonban nem ugyanaz, mint a kapitalizmus likvidálása. A kapitalizmus most is erős. Éppen ez az egyik dolog, amiben bízhatunk: megkapjuk a javakat, amiket meg akarunk venni, a gazdaság úgy-ahogy működik.

– *Hadd kérdezzek valami mást. Strukturális reformra, szerkezet-átalakításra mely területen lett volna szükség? Illetve látta-e, hogy egyet is alapos végiggondoltak és végrehajtottak volna?*

– Az igazság az, hogy Magyarországon az elmúlt három évben igen jelentős strukturális reformok mentek végbe. Igen jelentős strukturális reformok mentek végbe a nyugdíjrendszerben, az egészségügyi rendszerben, a közoktatási rendszerben, a közigazgatásban és még egy-két másik területen is. Strukturális reform az, amikor nem kissé, hanem mélyreható, törvénybe iktatott és tartósnak szánt változások jönnek létre az intézményekben. Mondjuk, amiről az előbb beszéltünk, a közoktatás irányításának az átalakítása – ez strukturális reform. Ami az egészségügyben, a felsőoktatásban végbement, például a rektorok kinevezésére vonatkozó törvénnyel, mindezek jelentős strukturális reformok.

– *Csak nem mindegy az előjel.*

– Ez a dolog lényege. Lelőtte. Már nekem nem is kell mondanom..

– *Bocsánat, elnézést kérek!*

– Az első kérdés, amit föl kell tennünk, hogy milyen irányba hat a strukturális reform. Itt visszatérnék arra, ami az előző beszélgetésünk legelején mondtam: az U-kanyarra. Az U-kanyar előtt odafelé megyünk a strukturális reformmal, majd az U-kanyar megtétele után visszafelé megyünk. A közoktatásban olyan strukturális reform ment végbe most, amely az U-kanyar után van: visszafelé megy. Ugyanez érvényes a többi reformra is. Ezek mind az állam szerepének a növekedése, a központosítás, az állami befolyás növekedése irányába mentek el. Én ezzel szemben olyan reformoknak lennék a híve, amelyek növelik az egyén önrendelkezését, és növelik az egyén felelősségét is. Tehát az is nyugdíjreform, amelynek a keretében a kötelező magánpénztárt bekebelezi a költségvetés. Ez is egyfajta strukturális reform. Én viszont azt a strukturális reformot látnám szívesen, amelyben nő a magánbiztosítás szerepe. Nem vagyok a kizárólagosság pártján, én a több lábbon álló nyugdíjrendszer mellett vagyok. De itt a változás az ellenkező irányba ment. Annak a reformgyakorlatnak vagyok a híve, amikor egy reformot nagyon gondosan előkészítenek, nagyon alaposan megrágnak, megvitatják, a nyilvánosság előtt elmondják a pró és a kontra érveket, meghallgatják az érdekelteket, s csak ezután döntenek.

– *Őn is írta, hogy a társadalmi organizmus megszokott működését rúgta fel a hihetetlenül agresszív átalakítás Magyarországon. Az Orbán-kormány gyakorlatilag szétzúzta a társadalom szövetét, és művi konstrukciókat hozott létre helyette. De nem elképzelhető-e, hogy ezek idővel majd szervesülnek? Magyarán, hogy a társadalom vagy a társadalom egy része ma ugyan kényszerként éli meg ezeket a változásokat, de mert fél, ezért alkalmazkodik, berendezkedik, s ahogy a Kádár-féle puha diktatúra időszakában is jellemző volt: egy idő után erre rendezkedik be. Mi van akkor, ha megmarad ez a működési mód?*

– A Kádár-rendszer egy bomló rendszer volt. Lazult. Az embereknek bizonyos fokig örömet okozott az, hogy előző nap még valamiben korlátozva voltak, másnap már nem. Tegnapelőtt még egyáltalán nem utazhattam, ma már megkaptam az útlevelet és hozzá 50–80 dollárt. Holnap már úgy utazhattam, hogy a kocsiba a nagymamát is berakhattuk, és kimehettünk Ausztriába, ahol jól bevásárolhattunk, és hazahozhattuk a mélyhűtőt. Napról napra lett kicsit lazább a helyzet, a rendszer a puhulás irányába haladt. Ez nem ugyanaz az érzés, mint amikor az ember egymás után veszít el bizonyos jogokat, s egyre inkább tiltásokat és korlátozásokat kap. Valamit nyerni nem ugyanaz, mint valamit veszíteni. Tegyük föl, hogy a két rendszer ugyanott tart, de az egyik a puhulás irányába ment, a másik meg a keményedés irányába.

– *Épp azért kérdezem: nem lehet, hogy idővel ezek a változások szervesülnek?*

– De az nem szervesült, hanem bomlott. A kommunista rendszer decentralizálása és a maszekok megjelenése egy bomlási korszakban ment végbe. Nem szokták meg az emberek, mert egyre inkább a bomlás irányába ment, s abban tudtak valami kielégülést szerezni.

– *Akkor azt mondja, hogy a keményedés nem tud beépülni az életünkbe?*

– Nem azt mondom.. Először is mindent meg lehet szokni. A legkegyetlenebb dolgokat is. A megszokás nagyon komoly – hogy mondjam – alsó küszöbérték. Szörnyűségeket meg tudnak az emberek szokni, azaz ezek szervülni tudnak, ha ezt a kifejezést akarja használni. Gondolja arra, hogy a szovjet rendszer 70 évig állt fent, s az alatt is éltek az emberek. Nemcsak a jót lehet megszokni, hanem a rosszat is.

– *Pláne ha az félelemmel, egzisztenciális félelemmel párosul.*

– Mindig azzal szokott párosulni. A rosszat csak úgy lehet megszokni, ha kellően fél az ember. Az emberek nem mazochisták, hogy élvezzék azt, ami nem jó az életükben. Tehát ha azt kérdezi, hogy meg lehet-e szokni: igen, meg lehet.

– *Nem zsákutcába vagy zsákutca felé tartunk-e?*

– Nem akarok szellemeskedni. Először is egy zsákutcában is lehet élni. De ha most ilyen metaforikus értelemben azt hallom, hogy zsákutca, akkor nem azt mondom el, hogy én miért lelkesedem, minek örülök. Csak józanságot próbálok sugalmazni. Ha kijelentjük, sőt mondjuk, sőt bizonyítjuk, hogy ez zsákutca, ez még nem jelenti azt, hogy zsákutcában nem tud tovább működni a társadalom. Sajnos zsákutcában is nagyon hosszú ideig tudnak létezni társadalmak. Az emberi meghunyászkodás, alkalmazkodóképesség – sokféle tulajdonságot fel lehet itt sorolni: a megszokás, az életforma kilátástalansága stb. – tovább működteti a társadalmat. De egy zsákutcaból, ha csak lehet, ki kell jönni. Ám abból a prognózisból, hogy valami zsákutca, még nem következik, hogy összeomlik. Csak azt mondjuk rá, hogy zsákutca. Én nemcsak nem lelkesedem a zsákutcaért, hanem szomorúan veszem tudomásul, hogy egy

U-kanyarban vagyunk benne, ami nem egyszerűen zsákutcát jelent; a helyzet romlását sem zárom ki. De ettől még létezhet. Szóval bele kell kalkulálnunk a jövőnk átgondolásába, hogy lehet, hogy ez így lesz.

– Akkor engedje meg, hogy konkrétan kérdezzem, és ez Önnek is nyilván konkrét választ fog az eszébe juttatni: ennek a mostani rendszernek Ön szerint melyek a legkártékonyabb vonásai?

– Öt-hat vonás jut az eszembe, amelyek nagyon kártékonyak. Kezdve az olyan gazdasági bajoktól, mint a hosszú távú növekedés fundamentumainak az aláásása, ezáltal a fogyasztás, az anyagi jólét jövőbeni emelkedésének a lefékezése. Nem leállítása, csak erős lefékezése – ez nagyon kártékony hatás. De miután a kérdést személy szerint nekem adresszálja, a saját értékítéletem szerint, meg a saját filozófiám, életérzésem szerint kell hogy válaszoljak. Én a legjobban azt fájlalom, ha a szabadságomat korlátozzák. Ha az autonómiát, a döntési lehetőséget korlátozzák, és nemcsak az enyémet, hanem a körülöttem élőkét is. Amit a legjobban fájllok, az ezeknek a jogoknak a megnyirbálása, az államnak való kiszolgáltatottság érzése, az államtól való függés, az állami osztogatástól, az állami kegytől való függés, az állami döntésének való alávetettség érzése. Én ezt érzem a legrosszabbnak. Valószínűleg mások mást érezhetnek a legrosszabbnak.

– Megint csak a tapasztalataira apellálok, amikor a záró kérdést teszem föl: milyennek látja Magyarországnak jövőjét? Vissza tud térni az ország egyfajta normális kerékvágásba, vagy Ön aggódik Magyarországnak jövője miatt?

– Én egyfelől rettentően aggódom. Elég gyakran, borús órákban az jár az eszemben, hogy nagyon sokat veszítettünk máris, s nagyon sokat veszthetünk még abból, amit már megnyertünk. Az aggodalmat növeli az, hogy erősen – maga használta ezt a kifejezést, ami nagyon jó – szervült már sok minden, ami nagyon nehézzé teszi a változtatást. Nagyon erős a megadás, a belenyugvás, a meghunyászkodás, sokakban erősödik a félelem, és sokakban nem ok nélkül erősödik. Ez nem élet-halál félelem, de a félelem legalábbis az állásvesztéstől nagyon erős. Lépten-nyomon halljuk, hogy igen, nem tetszik, de nem nyitom ki a számat, mert félttem az állásomat. Ez aggaszt. Az aggaszt túl enyhe kifejezés. Ez nagyon erős félelmekkel vagy szorongással tölt el – messze túl a saját várható élettartamomon túl – Magyarország hosszú távú jövője iránt. Azért ez nem megadás, nem a remény feladása. Néhány nappal ezelőtt a Liszt Ferenc Kamarazenekar ötvenedik évfordulójának az ünnepi hangversenyén voltam, ahol elsőként Bartók vonószenekearra és ütőhangszerekre írott zenéjét játszották, ami egészen csodás zene. Az én fülemnek – különösen a mű kezdetén – rémek bújnak elő a zenéből, félelmetes démonok. Bartók a démonokkal hadakozik. A háromtétéles műnek elég nagy része ilyen hangulatot idéz, s ezt erősen átélem. Ám a legvége az, hogy mégis csak neki kell kezdeni, majd lesz valahogy, mégis valahogy tovább kell küzdeni – ezt sugalmazza a zene. Ebben a tudatban akarnék élni. Ezt tudom válaszolni a kérdésre.

Az átiratot Kerényi Ádám készítette.